

Пані Боварі

Перший роман Г. Флобера «Пані Боварі» став, без перебільшення, шедевром психологічної прози. Це був своєрідний виклик тогочасному суспільству, його заскорузлим поглядам і святенницькій моралі.

Автор своїм твором так зворохобив громадську думку,

що аж притягався до судової відповідальності.

Що ж так сколихнуло суспільство, зокрема навкололітературне оточення?

Безперечно — це правдивість та, якщо можна так сказати, безжальний реалізм викладу. А таке завжди дратує обивателя, котрий нерідко живе за подвійними стандартами, а моральних норм дотримується лише позірно.

Головна героїня твору — романтична сільська дівчина Емма Руо — з добропорядної дружини молодого лікаря поступово перетворюється (не без допомоги лицемірів та пристосуванців, що її оточували) у хтиву, розбещену і безпринципну особу. На першому місці в неї тільки розваги й насолода. Безвідповідально тринькаючи чоловікові гроші, Емма призводить свою сім'ю до зубожіння і краху. Зрештою, зайшовши в повну матеріальну та моральну безвихідь, учиняє самогубство.

Здавалось би, не така вже й рідкісна життєва історія, проте Флобер, завдяки віртуозності й поетичності стилю, зумів надати їй позамежного драматизму і чуттєвості. Тим-то його творіння можна сміло зарахувати до вершин світового письменства.

Гюстав ФЛОБЕР

ПАНИ
БОВАРИ

Гюстав ФЛОБЕР

Пані Боварі

Роман

Переклав з французької Микола Лукаш

Перший роман Г. Флобера «Пані Боварі» став, без перебільшення, шедевром психологічної прози. Це був своєрідний виклик тогочасному суспільству, його заскорузлим поглядам і святенницькій моралі.

Автор своїм твором так зворохобив громадську думку, що аж притягався до судової відповідальності.

Що ж так сколихнуло суспільство, зокрема навкололітературне оточення? Безперечно — це правдивість та, якщо можна так сказати, безжальний реалізм викладу. А таке завжди дратує обивателя, котрий нерідко живе за подвійними стандартами, а моральних норм дотримується лише позірно.

Головна героїня твору — романтична сільська дівчина Емма Руо — з добропорядної дружини молодого лікаря поступово перетворюється (не без допомоги лицемірів та пристосованців, що її оточували) у хтиву, розбещену і безпринципну особу. На першому місці в неї тільки розваги й насолода. Безвідповідально тринькаючи чоловікові гроші,

Емма призводить свою сім'ю до зубожіння і краху. Зрештою, зайшовши в повну матеріальну та моральну безвихідь, учиняє самогубство.

Здавалось би, не така вже й рідкісна життєва історія, проте Флобер, завдяки віртуозності й поетичності стилю, зумів надати їй позамежного драматизму і чуттєвості. Тим-то його творіння можна сміло зарахувати до вершин світового письменства.

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

Навчальна книга — Богдан, просп. С. Бандери, 34а,
м. Тернопіль, 46002, тел./факс (0352)52-06-07; 52-05-48
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com

Збут: (0352) 43-00-46, (050) 338-45-20
Книга поштою: (0352) 51-97-97, (067) 350-18-70, (066) 727-17-62
mail@bohdan-books.com

м. Київ: (044) 296-89-56; (095) 808-32-79, nk-bogdan@ukr.net

Пані Боварі
ПОБУТ ПРОВІНЦІЇ

МАРІ-АНТУАНУ-ЖЮЛЮ СЕНАРУ,¹

членові паризької колегії адвокатів,
колишньому голові Національних зборів,
колишньому міністрові внутрішніх справ

Дорогий і славетний друже!

Дозвольте мені поставити ваше ім'я на початку цієї книги, у присвяті, бо ж не кому іншому, як вам, завдячую я в першу чергу її опублікування. Ставши предметом вашого блискучого захисту, мій твір для мене самого набув якоїсь нової, особливої ваги. Прийміть же тут данину моєї вдячності; яка б велика вона не була, їй ніколи не зрівнятися з вашим красномовством і вашою відданою дружбою.

Гюстав Флобер

Париж, 12 квітня 1857 р.

---

¹ Марі-Антуан-Жюль Сенар (1800–1885) — французький адвокат і політичний діяч, захисник Флобера на судовому процесі у справі «Пані Боварі». Ця присвята передусе лише першому окремому виданню роману. В журнальному варіанті твір був присвячений французькому письменникові-романтику, другові юності Флобера Луї Буйле (1828–1869).

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Ми сиділи за уроками, коли увійшов директор, а за ним новачок, одягнений не по формі, та служник, що ніс велику парту. Хто був задрімав, враз прокинувся, і всі схопилися на ноги, ніби щойно відірвавшись від занять.

Директор зробив нам знак сідати і, звертаючись до вихователя, сказав півголосом:

— Ось вам новий учень, пане Роже. Він вступає до п'ятого класу, але, якщо виправдає себе добрим навчанням і поведінкою, перейде до *старшого*, де йому належить бути за віком.

Новачка посадили в кутку під дверима, і роздивитися його було не так просто. Це був сільський хлопчина років п'ятнадцяти і на зріст вищий од нас усіх. Волосся в нього було підстрижене в кружок, як у сільського паламарчука, сам він мав вигляд якийсь серйозний і водночас дуже збентежений. Зелена сукняна куртка з чорними гудзиками була тіснувата йому під пахвами, хоч хлопець і не був плечистий. З закарвашів висувалися червоні руки, незвиклі до рукавичок. Штани жовтуватого кольору були високо підсмикнуті на підтяжках, і з-під них виглядали сині панчохи. На ногах були підбиті гвіздками, погано вичищені грубі черевики.

Почали питати уроки. Новачок слухав усі відповіді з напруженою увагою, неначе проповідь у церкві, не наважуючись навіть спертись на лікоть чи закинути ногу на ногу. Коли о другій годині продзеленчав дзвоник, вихователь мусив нагадати йому стати з нами в пари.

У нас було заведено, заходячи до класу, кидати кашкети на підлогу, щоб рукам було вільніше, причому найбільш «класним» вважалося пошпурити кашкета ще з порога попід лавами аж до стіни, збиваючи густу пилюку.

Чи новачок не помітив цієї процедури, чи не посмів проробити її, — досить, що молитва вже давно скінчилася, а він усе ще тримав свого кашкета на колінах. Це був головний убір мішаного стилю, що поєднував у собі ознаки гренадерської шапки, уланського ківера, фетрового капелюха, хутрянного картуза і нічного ковпака, — словом, одна з тих неоковирних речей, німа потворність яких не менш промовиста, ніж обличчя ідіота. Овальної форми, випнутий на китовому вусі кашкет починався обідком із трьох ковбаскуватих валиків; далі йшла червона околичка, поцяцькована оксамитовими та смушковими ромбиками, над нею — мішкуватий верх, увінчаний картонним багатокутником з хитромудрим стрічковим гаптуванням; на довгому тоненькому шнуручку теліпалася сухозлотна китиця. Кашкет був новенький, козирок аж вилискував.

— Встаньте, — сказав учитель.

Хлопець устав, кашкет упав додолу. Весь клас засміявся.

Він нахилився й підняв кашкета; сусід підштовхнув його ліктем, він упустив кашкета й підняв його ще раз.

— Та годі вам возитися з тією каскою, — сказав учитель; з нього був неабиякий дотепник.

Учні вибухнули дружним реготом. Бідний хлопець зовсім розгубився — він уже не знав, чи йому тримати кашкета в руці, чи кинути додолу, чи одягти на голову. Нарешті він сів і поклав його собі на коліна.

— Встаньте, — повторив учитель, — і скажіть мені ваше прізвище.

Новачок, затинаючись, промимрив щось невиразне.

— Не чую!

Знову почулося те саме невиразне бубоніння, заглушене гигиканням учнів.

— Голосніше! — гукнув учитель. — Голосніше!

Тоді новачок, набравшись духу, роззявив рота аж до вух і загорлав одчайдушно, мов кличучи когось здалеку:

— Шарбоварі!

У класі зчинився неймовірний гамір, що наростав ляскучим *crescendo*² (ми гикали, тюкали, тупали, верещали: «Шарбоварі, Шарбоварі»), потім він потроху розпався на окремі голоси і довго не міг ущухнути, схоплюючись раптом то в одному, то в другому ряді або пирскаючи тут і там стримуваним смішком, наче не до кінця загаслий феєрверк.

Та ось під градом штрафних завдань порядок у класі потроху встановився, і вчитель розібрав, нарешті, слова: «Шарль Боварі», примусивши новачка продиктувати собі ім'я та прізвище, проказати по складах і перечитати цілком, а потім звелів бідоласі сісти на «ослячу лаву» під самою кафедрою. Хлопець хотів був іти, але тут же нерішуче зам'явся на місці.

— Чого вам? — спитав учитель.

— Та каш... — боязко почав новачок, розгублено розглядаючись навколо себе.

— П'ятсот рядків усьому класу!

Цей лютий викрик, подібно до Юпітерового «*Quos ego*»³, угамував новий вибух.

— Та заспокойтеся ви кінець кінцем! — додав обурений учитель і, вийнявши з-під шапочки хустку, витер спітніле обличчя. — А ви, новенький, провідмінійте мені двадцять разів письмово *ridiculus sum*⁴. — І вже лагідніше сказав: — Кашкет ваш ніде не дінеться, знайдеться потім.

Нарешті все втихомирилось. Голови посхилялися над зошитами, а новачок просидів цілі дві години у зразковій позі, хоч не раз йому в обличчя летіли галки з жованого паперу, спритно кинуті з кінчика пера. Він тільки втирався рукою і весь час сидів непорушно, не підіймаючи очей.

Увечері, коли ми робили уроки, він вийняв із парти нарукавники, розібрав свої речі, ретельно розлініяв собі папір. Працював він сумлінно, шукаючи в словнику кожне незнайоме слово. Якщо його й не перевели до нижчого класу, то тільки завдяки його постійній

старанності: граматичні правила він знав непогано, але зі стилем явно не давав собі ради. Початки латині він вивчив у сільського священика, бо батькам жаль було грошей віддати його раніше до колежу.

Батько його, Шарль-Дені-Бартоломе Боварі, служив колись військовим фельдшером, але десь близько 1812 року прошпетився у призовних справах і змушений був залишити службу. Тоді він скористався своєю вродою, щоб підчепити з льоту посаг у шістдесят тисяч франків, який давав за своєю дочкою торговець головними уборами. Дівчина була без пам'яті від його фігури. Красень і говорун, він хвацько дзенькав острогами, носив пишні вуса й бакенбарди, хизувався дорогими перснями, одягався в яскраві кольори, завжди маючи вигляд бравого вояки і манери розв'язного комівожера. Одружившись, пан Боварі жив два чи три роки на жінчині кошти, добре обідав, пізно вставав, кутив з довгих порцелянових люльок, бував щовечора як не в театрах, то в кав'ярнях. Потім тесть помер, лишивши їм у спадок якусь мізерію. Боварі обурился, пустився сам у *фабричне виробництво*, мало не вилетів у трубу й виїхав на село, де сподівався показати себе. Але і в землеробстві він тямив не більше, як у виготовленні ситцю, — коней одривав од польових робіт, бо любив кататися верхи, сам пив свій сидр пляшками замість продавати його бочками, сам поїдав кращу птицю із свого двора, а смальцем, що йому давали свині, шмарував собі мисливські чоботи. Похазяйнувавши так деякий час, він махнув рукою на свою господарську діяльність.

І ось за двісті франків річної платні він найняв собі в одному селі, на межі Ко й Пікардії, якусь чи то ферму, чи то садибу і, мавши сорок п'ять літ од роду, окопався в ній, досадуючи на свої невдачі, кленучи свою долю, заздрячи всім на світі. Він казав, що розчарувався в людях і вирішив дожити віку в спокої.

Жінка його колись душі в ньому не чула. Вона любила його якоюсь рабською любов'ю, і це ще більше відштовхувало його від неї. Замолоду весела, жвава й привітна, під старість вона стала дражливою, плаксивою, нервовою, — так вино, видихаючись, береться оцтом.

Скільки вона перестраждала, без скарг, без докорів, бачивши, як чоловік бігає за сільськими дівками, як він приходив вечорами додому із якихось вертепів, гидко сопучи з переїду і з перепною. Але потім у ній заговорила гордість. Вона вже не плакала, гнітила лють на серці, замкнулася в німому стоїцизмі, який не зраджував її до самої смерті. Завжди вона кудись бігала, про щось клопоталась. Ходила до адвокатів, до голови суду, не забувала термінів сплати по векселях, домагалася відстрочки; дома так само не гуляла — шила, прала, прасувала, давала лад робітникам, платила по рахунках... А її чоловік тим часом і гадки не мав, — сидів собі коло коминка, пихкаючи люльку та знай циркаючи в попіл, а коли й прокидався зі своєї буркотливої напівдрімоти, то лише для того, щоб уразити жінку якимсь прикрим словом.

Коли в неї знайшовся хлопчик, його довелося віддати мамці. А як малюка забрали знов додому, його стали пестити, мов якого королевича. Мати напихала його солодощами, батько дозволяв йому бігати босоніж і з глибокодумним виглядом філософа говорив навіть, що хлопець міг би ходити й зовсім голий, як то бачимо у звірів. Всупереч материним турботам, батько висував свій ідеал мужнього дитинства, згідно з яким він гадав виховувати сина. Йому хотілося, щоб хлопець виростав загартований по-спартанському. Тому він клав його спати в нетопленій кімнаті, привчав хлистати ром і глузувати з релігійних процесій. Проте сумирний від природи хлопчик погано засвоював батьківську науку. Мати завжди тягала його за собою, вирізувала йому малюнки, розповідала казки, виливаючи перед ним у нескінченних монологів свої журливі веселощі, свої лепетливі пестощі. Самотня в житті, вона перенесла на синка всі свої знебулі, розвіяні амбітні мрії. В думці вона вже бачила його дорослим, гарним, розумним, на службі в міністерстві шляхів або в суді, на якійсь високій посаді. Вона навчила його читати і навіть співати кілька романсів під акомпанемент старенького фортепіано. Проте пан Боварі мало дбав про науку і говорив, що *все це ні до чого*. Звідки вони дістануть

грошей, щоб віддати хлопця в казенну школу, купити йому посаду або пристроїти до торгівлі? Зрештою, *не будь плохий, то й так виб'єшся в люди*. Жінка тільки губи кусала, а синок тинявся десь по селу.

Він бігав за орачами в поле, ганяв грудками граків, рвав понад ровами шовковицю, пас із хворостиною індиків, ворушив сіно, лазив по лісах, в дощову годину грав у класи на церковній паперті, а по великих святах просився в паламаря подзвонити трохи в дзвони — повисав усім тілом на товстій вірьовці і шугав із нею вгору.

Отак він і виріс, як молодий дубок. Сильний, здоровий, кров з молоком.

Коли хлопцеві сповнилось дванадцять років, мати домоглася, щоб його почали вчити. За цю справу взявся кюре. Але заняття були такі короткі й нерегулярні, що пуття з них виходило мало. Вони відбувалися прихапцем, здебільшого на ходу, в ризниці, коли випадала вільна часина між хрестинами та похороном. Бувало, що кюре посилав за учнем після вечерні, якщо йому нікуди не треба було йти. Він заводив хлопця до себе в кімнату, обидва сідали до столу. Навколо свічки літала мошва й міль; було жарко, хлопець починав клювати носом, а незабаром задавав хропака вже й добродушний учитель, роззявивши рота і згорнувши руки на животі. Часом священик, вертаючись із требами від якогось хворого, ловив пустуна Шарля серед поля, вичитував йому добре і, щоб не втратити нагоди, загадував йому провідміняти яке-небудь латинське дієслово тут же, під деревом у холодочку. Урок тривав недовго — або дощ піде, або знайомий чоловік нагодиться. Зрештою, наставник був завжди задоволений зі свого учня і навіть говорив, що в цього *юнака* непогана пам'ять.

Такої освіти було Шарлю замало. Мати поставила питання руба. Батько не заперечував — чи йому совісно стало, чи просто набридло сперечатися. Вирішили тільки почекати ще рік — нехай хлопець сходить до першого причастя.

Минув той рік, минуло півроку, і Шарля таки віддали до руанського колежу. Батько сам одвіз його до міста наприкінці жовтня, на святого

Ромена, коли там починався ярмарок.

Зараз ніхто з нас не міг би пригадати чогось особливого про Шарля Боварі. Це був хлопець як хлопець, поміркованої вдачі: на перервах він грався, в належний час робив уроки, на класних заняттях уважно слухав, у дортуарі добре спав, у їдальні їв з апетитом. У вільний час він ходив до купця-залізняка на вулиці Гантері. Той брав його з інтернату раз на місяць, у неділю, коли крамниця була вже зачинена, і посилав гуляти в порт, подивитися на кораблі, а рівно о сьомій годині вечора приводив його назад до колежу якраз на вечерю. Щочетверга Шарль писав увечері довгого листа додому, до матері, писав червоним чорнилом і запечатував трьома облатками; потім брався повторяти по конспекту історію або читав обшарпаний том «Анахарсіса»⁵, що валявся в кімнаті для занять. Під час прогулянок він розмовляв із служником, що був, як і він, із села.

Завдяки своїй старанності він завжди був у числі середніх учнів, а одного разу навіть вийшов на перше місце з природознавства. Але в кінці третього року навчання батьки забрали його з колежу, щоб він студіював медицину; вони були певні, що на бакалавра Шарль підготується самотужки.

Мати напирала йому квартиру — невеличку кімнату на п'ятому поверсі — у знайомого фарбаря на вулиці О де Робек. Вона домовилась із хазяїном про харчування, придбала синові меблі — стіл і два стільці, привезла з села старе ліжко з вишневого дерева, купила чавунну грубку з запасом дров, щоб бідна дитина не мерзла. І через тиждень поїхала додому, суворо наказавши синові поводитися як слід, шануватися, — адже він тепер порядкуватиме сам собою.

Познайомившись із програмою занять, Шарль довго ходив, як очманілий: курс анатомії, курс патології, курс фізіології, курс фармацевтики, курс хімії, і ботаніки, і клініки, і терапії, не кажучи вже про гігієну і енциклопедію медичних наук. Всі ці незрозумілі «логії» та «евтики» здавались йому ніби дверима до якогось храму, оповитого таємничим мороком.

Він не тямив нічогісінько, хоч як уважно слухав викладачів. А проте намагався працювати — позаводив загальні зошити для всіх дисциплін, відвідував усі лекції, не пропускав жодного клінічного заняття. Він виконував свої щоденні завдання, як та коняка, що крутиться з зав'язаними очима на топчаку й сама не знає, що робить.

Щоб у сина не було зайвих витрат, мати передавала йому щотижня по шматку смаженої телятини. Уранці, повернувшись з лікарні, він снідав м'ясцем, тупаючи ногами, щоб зігрітися. Потім треба було бігти на лекції, в анатомічний театр, у лікарню і вертатись додому через усе місто. Увечері, пообідавши с'як-так у хазяїна, Шарль ішов до себе нагору і знову сідав за науку біля розжареної грубки, — змокріла одежа аж парувала на ньому.

В погоже, тепле літнє надвечір'я, коли вулиці порожніють і служниці виходять за ворота пограти в м'яча, він розчиняв вікно й спирався на лутку. Прямо під ним, граючи жовтими, фіалковими й синіми тонами, поміж мостами та решітками набережної протікала річка, що робила з цієї частини Руана якусь невдалу карикатуру на Венецію. Де-не-де над водою сиділи навпочіпках робітники, мили руки. На жердках, що стирчали з горищ, сушились мітки бавовняної пряжі. А перед ним, над дахами будинків, даленіло базхмарне небо і червоно сідало сонце. Ех, яка краса тепер там, у селі! Яка приємна прохолода в буковому гаї! І Шарль широко роздував ніздрі, ніби вдихаючи далекі любі пахощі рідних полів.

Він аж змарнів тут, витягнувся, обличчя його набрало сумовитого виразу і від того стало майже привабливим.

Через деякий час він поволі забув свої добрі наміри. Спочатку випадково, з неувважності, пропустив демонстрацію хворого, другого дня не пішов на лекцію, а там і зовсім махнув рукою на заняття, добравши смаку в безділлі.

Він унадився до шинку, став грати в доміно. Сидіти щовечора в неохайній харчевні й стукати по мармуровому столику кісточками з чорними вічками здавалося йому якимсь дорогоцінним актом

незалежності, що підносив його у власних очах. Це було для нього ніби вступом у світ, першим зіткненням із забороненими втіхами; входячи до шинку, він брався за клямку з майже почуттєвою насолодою. Стримувані доти нахили прорвалися на волю... Він виспівував на товариських гулянках веселі куплети, захоплювався піснями Беранже⁶, навчився робити пунш і нарешті спізнав таємницю кохання.

Не диво, що з такою підготовкою Шарль з тріском провалився під час випускних екзаменів на звання санітарного лікаря. А дома ждали вже сина на вечір, щоб відсвяткувати його успіх!

Він подався додому пішки, спинився край села, викликав матір і розповів їй усе. Вона простила його, обвинувативши в невдачі несправедливих екзаменаторів, пообіцяла влаштувати якимось справу і трохи підбадьорила сина. Батько узнав правду лише на п'ятий рік; вона вже втратила свою гостроту, і старий примирився з нею. До того ж він не міг припустити думки, щоб його потомок та був тупий.

Отже, Шарль знову засів за науку й добре підготувався з усіх предметів, визубривши напам'ять усі питання, і склав іспити цілком пристойно. То-то було радості для матері! Дома влаштували з цього приводу урочистий обід.

Де ж йому тепер практикувати? У Тості. Там був лише один лікар, та й той старий. Пані Боварі давно вже чекала його смерті, і не встигли дідуся спорядити в останню дорогу, як Шарль уже оселився навпроти як його наступник.

Але виховати сина, вивчити його на лікаря і влаштувати в якомусь Тості — це ще далеко не все: треба було оженити його. І мати знайшла собі невістку — вдову судового пристава з Дьєппа, що мала сорок п'ять років і тисячу двісті ліврів річного доходу.

Хоч пані Дюбюк була негарна, суха, як тараня, і прищувата, як ропуха, від сватачів не було відбою. Щоб домогтися свого, пані Боварі мусила всіх їх відсторонити; особливо спритно обійшла вона одного ковбасника, за якого тягнули руку церковники.

Шарль сподівався, що одруження поліпшить його становище, гадав, що стане вільнішим, буде порядкувати сам собою і своїми грішми. Але жінка взяла його в шори; він мусив говорити на людях так, а не отак, постити по п'ятницях, одягатися, як веліла дружина, правити за її наказом гонорар з пацієнтів. Вона розпечатувала його листи, стежила за кожним його кроком і підслухувала у ванькирчику, коли він приймав у кабінеті пацієток.

Щоранку їй притьмом бажалося шоколаду, щохвилини треба було з нею панькатися. Вічно вона ахала та охала — як не нерви, то груди, то погане самопочуття. Та чого він рипається туди-сюди, та чого він десь ходить — їй самій нудно, та чого він вернувся — не інакше, як полюбуватися її смертю. Увечері, коли Шарль приходив додому, вона витягала з-під ковдри свої довгі та худючі руки, обіймала його за шию, садовила на ліжку й виливала йому свої гіркі жалі: він до неї байдужий, він кохає іншу! Недарма люди говорили, що вона буде за ним нещасна!.. І завжди кінчала проханням — якихось солодких ліків і хоч трошечки більше ласки.

II

О днієї ночі, годині об одинадцятій, вони прокинулись від кінського тупотіння. Щось під'їхало конем до самого ганку. Служниця полізла на горище, відчинила дахове віконце і вступила в переговори з верхівцем, що стояв унизу. Він приїхав по лікаря, має з собою листа. Настазі, кулячись від холоду, спустилася вниз по драбині й повідмикала замки та повідсувала засуви. Чоловік устав із коня, пішов слідом за служницею і вдерся просто в спальню. Видобувши з-під вовняної шапочки з сірими китицями загорненого в ганчірку листа, він шанобливо передав його Шарлю; той сперся ліктем на подушку і став читати. Настазі присвічувала йому, стоячи в узголів'ї. Жінка засоромилась і відвернулась до стіни.

У листі, припечатаному синьою сургучевою печаткою, лікаря просили негайно приїхати на ферму Берто — вправити зламану ногу.

Але ж від Тоста до Берто — через Лонгвіль і Сен-Віктор — буде добрих шість льє, а ніч стояла темна, хоч в око стрель. Пані Боварі-молодша боялася, щоб із чоловіком чогось не скоїлося. Стали на тому, що конюх, який привіз листа, поїде попереду, а Шарль вирушить за три години, коли зійде місяць. Йому назустріч буде вислано хлопця — показати дорогу до ферми та відчинити ворота.

О четвертій годині ранку, добре закутавшись у плащ, Шарль вирушив в дорогу. Ще не розбуркавшись від сну в теплій постелі, він дрімав, заколисуваний спокійною риссю конячини. Коли вона раптом зупинялась на межівниках перед виїмками, обсадженими глодом, Шарль зненацька прокидався, згадував про зламану ногу і перебирав у пам'яті всі відомі йому види переломів. Дощ перестав; благословлялося на світ, і пташки, настобурчившись пір'ячком під холодним досвітнім вітром, нерухомо сиділи на голому яблуневому гіллі. Попереду, скільки оком сягнути, широко стелилися рівні поля; лиш де-не-де фермерські садки мріли темно-бузковими плямами на цій безмежній сірій оболоні, що зливалася ген на обрії з похмурым небом. Вряди-годи Шарль розплющував очі, але втома брала своє — його знову хилило на сон, і він поринав у якусь півдрімоту, що в ній недавні враження химерно перепліталися зі спогадами минулого: він відчував якусь роздвоєність, був водночас студентом і жонатим; лежав у постелі, як допіру, і проходив по хірургічній палаті, як колись. Гарячий дух припарок мішався у нього в голові зі свіжим запахом роси; йому вчувалось бряжчання металевих сіток на лікарняних ліжках і сонне жінчине дихання... Під'їхавши до Вассонвіля, він побачив хлопця, що сидів на окопчику.

— Це ви будете лікар? — спитав хлопець і, почувши відповідь Шарля, взяв у руки свої дерев'яні черевики і побіг підтюпцем поперед нього.

По дорозі лікар довідався од малого провозатого, що добродій Руо — дуже заможний хазяїн, ногу зламав собі минулого вечора, вертаючи од сусіда з хрещенського пирога. Оце вже два роки, як він

удовіє. При ньому живе тільки дочка-панночка, допомагає йому по господарству.

Колії на шляху стали глибші; ще трохи — от вам і ферма Берто. Тут хлопчик шмигнув у якусь дірку, побіг поза парканом і розчинив ворота. Кінь сковзався по мокрій траві, Шарль пригинався, щоб не зачепитись об нависле гілля. Собаки аж захлиналися коло будки, рвучися на цепу. Коли Шарль в'їхав у двір, кінь злякався й шарпнувся вбік.

Ферма була в гарному стані. Через відчинені ворота в стайнях видно було добрі тяглові коні, що спокійно жували сіно з нових ясел. Уздовж господарських будівель парувала величезна купа гною, а в ній греблися кури та індики, ще й п'ятеро чи шестеро павичів — гордість тутешніх фермерів. Кошара була довга, стодола висока, з чепурними гладенькими стінами. Під повіткою стояли два чималі вози та четверо плугів; тут же висіли батоги, хомути, черезсідельники, наритники й сині повстяні пітники, притрушені дрібною потертю, що сипалася з сінника. Симетрично обсаджений деревами двір похило підіймався вгору, коло копанки весело джеркотіли гуси.

Назустріч панові Боварі з дому вийшла молода жінка в синій мериносовій сукні з трьома оборками. На плиті в горщиках і казанах варилося снідання для челяді. На коминку сушилася змокла одежа. Жаровня, щипці для вугілля й горло піддувального міха — усе це величезних розмірів — вилискували, мов полірована сталь, а на миснику вишикувалася ціла батарея кухонного посуду, в якому мерехтливо відсвічувало і яскраве полум'я вогнища, і перші сонячні промені, що пробивалися крізь шибки.

Шарль піднявся на другий поверх до хворого. Той лежав під ковдрами, обливаючись потом, відкинувши далеко вбік свій нічний ковпак. Це був опецькуватий чоловічок років під п'ятдесят, білолиций, голубоокий, лисуватий спереду, з сережками у вухах. В узголів'ї стояла на стільці чимала карафка горілки, з якої він час від часу наливав собі по чарочці «для охоти». Але, побачивши лікаря, бідолаха ніби зів'яв,

покинув лаятися — а лаявся він уже дванадцять годин поспіль — і тільки жалібно постогнував.

Перелом був простісінський, без жодного ускладнення. Нічого кращого Шарль не міг би й бажати. І ось, пригадавши собі, як поводитися з пораненими його вчителі, він став розважати пацієнта всякими жартами; ці хірургічні пестоці подібні до олії, якою змащують ланцети. З возовні принесли на лубки в'язку дранини. Шарль вибрав одну дранку, розколов її на кілька скіпок і вискоблів скляною скалкою; тим часом наймичка роздирала простираadlo на бинти, а панна Емма шила подушечки. Вона довго не могла знайти свого несесера, і батько аж розсердився; не відповідаючи ні слова на його докори, вона швидко шила, раз у раз колола собі пучки і тут же підносила руку до рота — виссати кров.

Шарля вразила білість її нігтів. Вони були блискучі й звужені на кінчиках, відполіровані краще від дьєппської слонової кості⁷ і підрізані у формі мигдалин. Проте руки в дівчини були не дуже гарні — не досить білі й трохи сухорляві; та й взагалі вони були довгуваті і позбавлені м'якої округлості в контурах. А що вже очі, то вони справді були прекрасні — карі, аж ніби чорні, вони дивилися на вас з-під довгих вій щиро, сміливо і довірливо.

Після перев'язки добродій Руо запросив лікаря попоїсти трохи на дорогу.

Шарль зійшов у залу на нижньому поверсі. Там, на невеличкому столику коло великого ліжка під перкалевим балдахіном, на якому були намальовані турки, стояли два прибори і срібні келишки. З високої дубової шафи, що стояла проти вікна, пахло ірисом і свіжовибіленим полотном. Долі по кутках стояли лантухи збіжжя — лишок, що не вліз у сусідню комору, куди вели три кам'яні приступки. На зелено пофарбованій стіні, що вже трохи полупилась від вогкості, висіла на гвіздку єдина оздоба кімнати — голова Мінерви, намальована вуглем і вправлена в позолочену рамку. Внизу готичними літерами було написано: «Дорогому таткові».

За столом говорили спочатку про хворого, потім про погоду, про сильну холоднечу, про те, що ночами в полі бігають вовки. Панні Руо дуже невесело живеться на селі, особливо тепер, коли на її руках усе хазяйство. У кімнаті було холоднувато, і вона злегка тремтіла, від чого повненькі губи в неї розтулялися. У хвилини мовчання вона мала звичку їх прикушувати.

Білий виложистий комірець низько відкривав її шию. Її чорняве волосся розділялося тонким, злегка вигнутим проділом на два бандо, так гладенько зачесаних, що вони створювали враження суцільної маси; ледь закриваючи вуха, вони зливалися позаду в пишному шиньйоні і відтіняли скроні хвилястою лінією. Таку зачіску сільський лікар бачив уперше в житті. Щічки в панночки були рожеві. Між двома гудзиками корсажа в неї був застромлений, як у чоловіки, черепаховий лорнет.

Перед тим як їхати Шарль пішов попрощатися з дядьком Руо, а потім повернувся в залу, де Емма стояла край вікна й виглядала в сад на повалені вітром тички для квасолі. Вона обернулася і спитала:

— Ви щось забули?

— Так, пробачте, десь тут мій нагай, — відповів Шарль і почав нишпорити на ліжку, за дверима, під стільцями.

Нагай упав додолу в суточки між мішками і стіною. Панна Емма помітила його і нагнулася над мішком. Шарль ввічливо кинувся на допомогу, простягнув руку одночасно з нею і ненароком черкнувся грудьми об спину дівчини, що нахилилася перед ним. Вона випросталась і, зашарівшись, глянула на нього через плече, подаючи нагай.

Шарль обіцяв заглянути до хворого через три дні, натомість заявився вже другого дня, потім навідувався регулярно двічі на тиждень, а то й частіше, ніби помилившись.

Тим часом усе йшло гаразд, нога заживала як слід, і коли на сьомому тижні дядько Руо спробував пройтися сам по своїй «хатині», про пана

Боварі пішла слава, як про доброго лікаря. Дядько Руо казав, що так, як він, не лікують і найперші доктори з Івето, ба і з самого Руана.

Шарль і не задумувався над тим, чого це йому так полюбилося їздити на ферму Берто. Якби він став дошукуватися причини, то, напевне, приписав би це вчашання серйозності медичного випадку, а може, й надії на добрий заробіток. Але чи справді через це його візити на ферму були якимось приємним винятком із усіх його нудних, буденних занять? Виряджаючись у Берто, він уставав спозаранку, по дорозі підганяв коня, пускав його бігом, не доїжджаючи до ферми, зіскакував додолу, витирав чоботи об траву і натягав чорні рукавички. Він полюбив в'їжджати в широкий двір, відхиляючи плечем ворота, полюбив горластого півня, що кукурікав на огорожі, і хлопців-наймитів, що вибігали його зустрічати. Полюбив стодолу і стайні, полюбив дядька Руо, який розгонисто ляпав його по руці, величаючи своїм рятівником, полюбив цокіт маленьких дерев'яних черевичків панни Емми по чисто вимитій кахляній підлозі на кухні. Від високих підборів дівчина здавалася трохи вищою на зріст, і коли вона йшла поперед Шарля, дерев'яні підшви швидко підскакували й сухо ляскали об шкіряні ботики.

Вона щоразу проводила його до першої сходинки рундука. Якщо коня ще не було, вони чекали його разом. Прощалися в домі і більше вже не розмовляли; свіжий вітер, обвіваючи дівчину, ворухив її волоссячко на потилиці або грався зав'язками фартушка, що тріпотіли в неї на стегнах, як прапорці. Одного разу була відлига; мокро вилискувала кора на деревах у садку, з покрівель капало. Емма постояла на порозі, потім сходила за парасолькою, відкрила її. Пронизана сонцем сиза шовкова парасолька відкидала рухливі бліки на її біле личко. А вона усміхалась лагідному теплу і слухала, як падають краплі на напнутий муар.

Коли Шарль тільки ще почав їздити на ферму Берто, пані Боварі-молодша завжди було розпитувала, як ідеться хворому, і навіть виділила для добродія Руо окрему сторінку в своїй обліковій книзі.

Але прочувши, що в нього є дочка, вона кинулась розпитувати по людях і довідалась, що панночка Руо виховувалася в монастирі урсулинок⁸, дістала, як то кажуть, *прекрасну освіту*, отже, танцює, малює, вишиває, знає географію і бринькає на фортепіано... Ну, це вже занадто!

«Так ось воно що! — думала жінка, — Так ось чому він аж сяє увесь, коли виряджається до неї! Так ось чому він убирається в новий жилет і навіть не боїться попасти в ньому під дощ... Ах вона ж зміюка! Зміюка!»

І лікарша інстинктивно зненавиділа дівчину. Спершу вона закидала Шарлю на здогад, але він не розумів; потім робила йому загальні зауваження, на які він не відповідав, боячися бурі; нарешті перейшла до любових атак, і він розгубився. І чого б ото йому їздити в Берто? Адже добродій Руо вже одужав, та ще й досі йому не заплатив. О, вона знає чого: там же є *одна особа* — і розмовниця, й рукодільниця, і розумниця... Так ось чого йому заманулося — городянок!

— Де ж таки, — не вгавала вона, — чим не панночка ота дочка дядька Руо? Дід у неї свині пас, а материн двоюрідний брат мало під суд не попав за бійку! І вона ще приндиться, мов справді щось путне, та до церкви у шовках ходить, ніби графиня яка. А бідному батькові, якби ріпа торік не вродила, не було б чим недоїмки платити!

Шарлю обридло все це, і він перестав їздити на ферму. Після нескінченних сліз і поцілунків, у любовному надпориві Елоїза змусила його заприсягтися на молитовнику, що він більше там не буватиме. Отже, він скорився; але сміливість бажання бунтувала в ньому проти такої рабської поведінки. Наївно лицемірячи сам із собою, він вирішив, що заборона бачитися з Еммою надає йому незаперечне право кохати її. До того ж удова була сухорлява, зуби мала конячі, цілий рік куталась у маленьку чорну шаль, кінчик якої теліпався в неї між лопатками, її кощавий стан обтягувався бахматими сукнями, що не доходили їй до кісточок, так що завжди видно було сірі панчохи, на яких перехрещувалися зав'язки незграбних черевиків.

Часом до них приїздила Шарлева мати. Невістка за кілька днів управила свій розум свекрусі, і вони разом заходжувалися пиляти його у дві пилки, допікаючи різними повчаннями та зауваженнями: і чого це він їсть, як не в себе, і чого ото частувати вином кого попало, і що за дурна впертість — не носити фланелевої білизни!

Якось напровесні інгувільський нотаріус, у якого вдова Дюбюк зберігала свої капітали, накивав п'ятами, прихопивши з собою всі гроші, що були у нього в конторі. Правда, в Елоїзи ще лишилося трохи майна — пай, укладений нею в корабель (за її словами, шість тисяч франків), та будинок на вулиці Сен-Франсуа, — але, по суті, вона з усіх своїх хвалених достатків принесла в дім лише трохи меблів та дещо з манаття. Згодом усю цю справу вивели на чисту воду. Виявилось, що будинок у Дьєппі заставлено й перезаставлено до цурочки; скільки грошей зберігалось в нотаріуса — бог його святий знав, з паю корабельного ледве на тисячу екю набралось. Словом, дамочка вміла брехати хіба ж так! Пан Боварі-батько аж стільця розхряпав об кам'яну підлогу, гримаючи на жінку, що зав'язала світ синові з цією проклятою шкапою, на якій збруя і шкури не варта... Старі приїхали в Тост і зажадали пояснень. Відбулася бурхлива сцена. Заплакана Елоїза кинулась Шарлю на шию, благаючи захисту. Йому довелося заступитись. Батько й мати розсердились і поїхали.

Але удар був заподіяний. Через тиждень, коли Елоїза розвішувала у дворі білизну, в неї пішла горлом кров, а другого дня — Шарль саме одвернувся, щоб запнути вікно фіранкою — вона сказала: «Ох Боже мій», — зітхнула і зомліла. Не зомліла — вмерла. Так несподівано!

Коли на кладовищі все скінчилось, Шарль повернувся додому. Внизу нікого не було; він пішов у спальню й побачив жінчину сукню, що висіла над ліжком. І тоді, спершись на письмовий стіл, він просидів у журливій задумі до пізнього вечора. Вона ж його любила, як-не-як.

III

дного ранку дядько Руо привіз Шарлю плату за вилікувану ногу —

Осімдесят п'ять франків монетами по сорок су та ще індичку. Він чув про горе, що спіткало лікаря, і намагався втішити його.

— Знаю, знаю і я таке лихо, — казав він, плескаючи його по плечу, — бодай його нікому не знати! І я, коли свою покійницю поховав, то все було іду кудись у поле, щоб людей не бачити; упаду десь під деревом, та вже плачу-плачу, та все Бога кличу, та все йому верзу — що, й сам не знаю... Побачу було крота на гілляці⁹ — висить, а черва аж кишить йому в животі, — та й думаю: чому і я не здох? А як згадаю, що інші в цей час до жінок своїх туляться, то було аж по землі ціпком щосили б'ю. Просто як стерявся; і їсти не їв нічого, повірите, гидко було й подумати йти в харчевню, не то що... А тоді, дивись, потихеньку та помаленьку — минає зима, минає й весна, минає літо, минає й осінь — і все те пройшло, сплило крапля по краплі, розвіялось крихта по крихті. Сплило, пройшло чи, може, сказати б, уляглося, бо отутечки насподі щось воно та є, наче як муляє коло серця... Та вже коли нам так на роду написано, то що ж діяти, пощо убиватися? Мертвого не воскресити... Усе минеться, пане Боварі, киньте лихом об землю! Ось приїздить лишень до нас, дочка моя частенько за вас згадує, чого це, каже, він мене забуває. Незабаром весна — приїздить, кроликів трохи постріляємо, і вам охотніше буде.

Шарль послухався й поїхав у Берто. Усе там було по-старому, як і п'ять місяців тому, тільки груші стояли вже в цвіту та дядько Руо зовсім оклигав, мотався туди-сюди по хазяйству, і на фермі ніби аж повеселішало.

Вважаючи за свій обов'язок оточити лікаря всілякою увагою — горе ж яке у чоловіка! — старий прохав його не ходити простоволосим, говорив до нього пошепки, як до хворого, і навіть удавав, що сердиться, коли гостеві не зготували на обід чогось легенького — крему якогось чи грушевого узвару. Коли Руо став розповідати анекдоти, Шарль упіймав себе на тому, що сміється, але тут же враз

згадав про жінку й нахмурився. Подали каву, він перестав про неї думати.

Він згадував про неї все рідше й рідше, звикаючи жити одинцем, а приємне відчуття незалежності допомагало йому забувати про самотність. Тепер він міг снідати й обідати, коли йому заманеться, міг коли завгодно виходити з дому й повертатися, не даючи нікому звіту, а коли дуже стомлювався, сміло розлягався на ліжку на всю широчінь. І він вилежувався, ніжився, вислухував від знайомих слова співчуття. Крім того, смерть жінки чимало сприяла поширенню його практики. Цілий місяць усі водно говорили: «Бідний лікар! Таке нещастя!» Ім'я його набуло популярності, клієнтура збільшилася; до всього, він бував у Берто, скільки хотів. У ньому ворушилась якась невиразна надія, якесь передчуття щастя. Коли він пригладжував перед дзеркалом бакенбарди, йому здавалося, що він ніби покращав на виду.

Одного дня він заїхав на ферму о третій годині; усі працювали на полі. Він зайшов на кухню, але спочатку не помітив Емми: віконниці були зачинені. Сонячне проміння продиралось крізь щілини, бігло тоненькими смужками по кахляній підлозі, заламувалось на різьках меблів і тремтіло зайчиками по стелі. По столу лазили мухи, заповзали в немиті склянки і дзижчали, тонучи на дні в недопитках сидру. Од світла, що проходило через комин, оксамитом вилискувала сажа на чавунній плиті і сизувато голубів прочахлий попіл. Емма шила, сидячи між коминком і вікном, — вона була без хустки, на голих плечах перлилися крапельки поту.

По сільському звичаю, вона запропонувала Шарлю випити. Він одмовлявся, вона стала припрохувати і нарешті сказала, що сама з ним вип'є чарочку лікеру. Діставши з шафи пляшку кюрасо і дві чарки, вона налила в одну по самі вінця, а в другу тільки крапнула і, цокнувшись із Шарлем, піднесла свою чарку до уст. Чарка була майже порожня, Емма перекилилася назад, закинувши голову й витягнувши шию, випнула губи і сміялась, бо пити було нічого: просунувши язичка між білими дрібними зубками, вона злизувала лікер із самого денця.

Емма знову сіла до роботи — штопати білу бавовняну панчоку. Вона працювала, схиливши голову, й мовчала; Шарль і собі не говорив ні слова. Вітерець, що піддував під дверима, кружляв вихорці пилу по кахляній підлозі; Шарль слідкував за ними і чув тільки, як стукотить у нього в скронях та десь далеко у дворі кудкудаче курка. Час від часу Емма прохолоджувала собі щоки, прикладаючи до них долоні, а потім холодила руки об залізну ручку великих кухонних щипців.

Вона поскаржилась, що в теплу погоду на неї часом нападають памороки, спитала, чи не допомогли б від цього морські купання; далі стала розповідати про монастир, а Шарль їй про свій колеж, і вони потроху розговорились. Потім вони пішли в Еммину кімнату. Вона показала йому свої старі ноти, книжки, якими її премійовано за успіхи в навчанні, вінки з дубового листя, що валялись у шафі в нижній шухляді. Потім заговорила про свою матір, про кладовище і навіть показала Шарлю грядку в квітнику, що з неї вона першої п'ятниці кожного місяця рвала квітки на материну могилку. Але їхній садівник не тямить своєї справи, та й взагалі прислуга в них нікуди не годиться. Як би вона хотіла жити в місті — хоча б узимку! Правда, влітку на селі, може, ще нудніше: дні такі нескінченно довгі... І, залежно від змісту говореного, Еммин голос то бринів дзвінко й чисто, то нараз ніби поймався млосним серпанком і переходив у протяжні модуляції, завмираючи майже до шепотіння, наче вона розмовляла сама з собою; вона то весело дивилася широко розплющеними наївними очима, то злегка мружилась, і в погляді її імлилася нудьга, снувались невиразні мрії.

Увечері, повертаючись додому, Шарль пригадував одну за одною всі її фрази, намагаючись якнайточніше відтворити й доповнити їх зміст, щоб уявити собі, як вона жила до їхнього знайомства. Але йому ні разу не пощастило побачити її в думках якоюсь інакшою, не такою, якою вона явилась йому вперше або якою він її щойно покинув. Потім він став думати, що з нею буде, коли вона вийде заміж. І за кого? Гай-гай! Дядько Руо такий багатий, а вона... вона така вродлива! Та личко

Емми знову й знову снувалось йому перед очима, і щось монотонне, як хурчання дзиги, одно туркотіло йому у вуха: «А що, якби женитися?» Уночі він не міг заснути, у горлі мов що давило, його мучила спрага; він устав, напився води з глечика і розчинив вікно. Ніч була зоряна, повівав теплий вітерець, десь далеко валували собаки. Шарль повернув голову в той бік, де була ферма Берто.

«Ех, впіймав не впіймав, а погнатись можна!» — подумав Шарль і вирішив при першій же нагоді завести річ про сватання, але щоразу, коли така нагода траплялась, у нього прилипав язик до гортані — він не міг знайти потрібних слів.

Дядько Руо був не від того, щоб випхати за когось доньку: яка з неї користь у господарстві? Він, щоправда, не сердився на неї — хіба з таким розумом та з хліборобством возитися? Це ж проклята богом праця — де бачили, щоб хто з хліборобів вибився в мільйонери? От хоч би й сам старий — не те що не багатішав, а з року в рік мав збитки. Якщо він добре збував свої продукти, кохаючись у хитрощах комерції, то власне до господарювання, до порядкування фермою він мав абиякі здібності. Перериватись на роботі він не думав, зате не скупився робити видатки на власні потреби, — любив добряга смачно попоїсти, жити в теплі і м'яко спати. Любив міцний сидр, сочисту печеню та добру каву з ромом. Обідав він на кухні сам-один, примостившись край коминка за маленьким столиком, якого туди вносили вже накритим, як у театрі.

Отже, постерігши, що в присутності Емми в Шарля червоніють щоки, він уже здогадався, що діло пахне сватанням, і заздалегідь обміркував, як йому повестись. Лікар був, щоправда, в його очах *молявкою* — не такого б зятя бажалося мати старому, але, кажуть, він чоловік порядний, ощадливий, освічений, такий за посагом дуже тягтися не буде. А дядькові Руо, як на те, довелось нещодавно продати двадцять два акри свого *маєтку*, бо заборгував чимало грошей і муляреві, і лимареві, та й винотоку треба полагодити. Тому він і порішив: «Посватає — оддам».

Перед Михайловим днем Шарль приїхав у Берто на цілих три дні. Останній день пройшов, як і два попередні, — він усе відтягував розмову з хвилини на хвилину. Дядько Руо пішов проводити Шарля; вони йшли торованим шляхом і вже мали прощатися — треба було зважитись.

Шарль дав собі останню відстрочку до краю живоплоту і, нарешті, проминувши його, пробурмотів:

— Добродію Руо, я маю вам щось казати.

Обидва стали. Шарль мовчав.

— Кажіть — послухаю. А може, й не треба. Ви думаєте, я не знаю? — засміявся тихенько дядько Руо.

— Дядьку Руо... дядьку Руо... — мимрив Шарль.

— Та чого там, я до того торгу й пішки, — вів далі фермер. — І у дівчинки, я гадаю, те саме на думці, проте слід усе-таки в неї поспитати. Ви собі йдіть помалу, а я вернуся додому. Тільки ж глядіть, якщо вона скаже «так», ви не вертайтеся назад, знаєте, щоб не було поговору, та і їй буде ніяково. А щоб вам тут не мліти душею, я розчиню віконницю навстіж, до самої стіни — ви побачите і через пліт.

І пішов.

Шарль прив'язав коня до дерева, звернув на стежку й почав вичікувати. Минуло півгодини, потім він налічив ще дев'ятнадцять хвилин по годиннику. Раптом щось стукнуло об стіну — віконниця розчинилася, прогонич ще дрижав.

Другого ранку о дев'ятій Шарль був уже на фермі. Коли він увійшов, Емма зашарілася, хоч для годиться намагалась усміхатися. Дядько Руо обійняв майбутнього зятя. Про грошові справи розмови й не заводили — мали ще час, однаково не випадало вінчатися, поки Шарль не відбуде жалоби, цебто до тієї весни.

Зима пройшла в обопільному чеканні. Панна Руо клопоталася своїм посагом. Децю замовили в Руані, а сорочки й чепчики вона шила сама, зробивши викройки з модного журналу. Коли Шарль приїздив на ферму, говорили про готування до весілля, обмірковували, у якій

кімнаті справляти обід, прикидали, скільки треба буде якої страви і що подавати на закуску.

Емма хотіла була вінчатися обов'язково опівночі, з факелами, але дядько Руо не розумів таких забаганок. Відгуляли добре весілля: гостей було аж сорок три чоловіки, за столом сиділи шістнадцять годин, наступного ранку все почалося спочатку; догулювали ще й кілька днів потому.

IV

Гості стали з'їжджатися з раннього ранку — в каретах, таратайках, бідарках, у старосвітських базверхих кабріюлетах, у критих повозках із шкіряними завісами; молодь із навколишніх сіл приїхала на довгих возах, де хлопці стояли в ряд по краях і, щоб не впасти, тримались за полудрабки: коні бігли підтюпцем, і на вибоях добряче підкидало. Деякі приїхали за десять миль — із Годервіля, Норманвіля і Кані. Були запрошені всі родичі молодого й молоді. Хазяї помирилися з приятелями, з якими були в сварці, викликали листами і таких знайомих, яких віддавна втратили з очей.

Час від часу з-за огорожі чулося ляскання батога; незабаром розчинялися ворота, до двору вкочувалась таратайка. Вона щодуху підлітала до самого ганку, круто спинялась і швидко порожніла. Люди вилазили з неї з обох боків, розтираючи собі коліна та потягаючись. Жінки були в чепчиках, у сукнях міського фасону, з золотими ланцюжками від годинників, у пелеринах, кінці яких схрещувалися на поясі, або запнуті в кольорові хустки, що пришпилювалися на спині, не закриваючи шиї. Хлопчики, одягнені однаково з батьками, почувались, очевидячки, дуже незручно в новеньких костюмах (декотрі з них уперше на віку взулись у чобітки), а поруч з ними, не пускаючи пари з уст, стояла в білому платтячку, пошитому до першого причастя і надточеному для такої урочистої okazji, якась дівчина років чотирнадцяти чи шістнадцяти — рідна або двоюрідна сестра, — уся червона, зніжковіла, на помаджена трояндовою помадою, вона дуже

боялася замазати свої білі рукавички. Конюхів не вистачало, і чоловіки, закотивши рукава, самі заходжувалися розпрягати коні. Одягнені вони були по-різному, як до суспільного становища — хто у фраку, хто в сюртуку, хто в піджаку, а хто і в куртці. Фраки були добротні, дбайливо бережені й шановані всією родиною, видобувані з шафи лише в найбільші свята; сюртуки з довгими полами, що маяли на вітрі, з циліндричними стоячими комірами і широкими, з мішок завбільшки, кишенями; піджаки грубого сукна, до яких носили звичайно кашкети з мідною крайкою на козирку; куценькі куртки з парою тісно — ніби очі — посаджених на спині гудзиків і з такими цупкими фалдами, наче їх витесано з одної колоди. Деякі з запрошених (таким, само собою, випадало сидіти на нижньому кінці стола) були в святкових блузах — з викотистим аж до плечей коміром, з рясними складками на спині, — низько підперезані шитим паском.

А накрохмалені сорочки випиналися на грудях панциром! Усі мужчини попідстригалися напередодні, вуха в них відстовбурчувались; усі були чисто виголені; деякі голились удосвіта, потемну, і порізалися попід носом або поздирали шкіру на щоках; ті садна, завбільшки з трифранковик, почервоніли, обвітрились по дорозі, і білі гладкі обличчя здавались розписаними під рожевий мармур.

Від ферми до мерії було всього з півмилі, і туди рушили пішки. Поверталися з вінчання так само пішки. Спочатку весільний поїзд тягнувся суцільною вервечкою — ніби різнобарвний шарф звивався по вузькій стежці, що бігла поміж зеленими вівсами; але скоро він подовшав, розпавшись на менші гуртки; люди балакали й не поспішали. Попереду виступав музика зі скрипкою, перевитою атласними стрічками; за ним ішли молодий з молодою, батьки, далі впереміш родичі та знайомі. Малюки залишилися десь позаду — обривали вівсяні волотки, бавилися собі нишком. Плаття у Емми було довге й трохи волочилося по землі; часом вона зупинялась підібрати його і за одним заходом обережно знімала затягнутими в рукавички пальцями якусь зілину чи реп'яшок, а Шарль стояв коло неї,

опустивши руки. Дядько Руо, у новому цилиндрі й чорному фракку з рукавами аж до самих пучок, вів під руку пані Боварі-матір. А пан Боварі-батько, гордуючи в глибині душі цією компанією, з'явився в простому однобортному сюртуку військового крою і тепер правив корчемні компліменти якійсь білявій хуторяночці. Та присідала, червоніла, не знала, що відповідати. Інші весільчани гомоніли про се, про те або викидали тихцем різні коники, щоб потім веселіше тулялося; настороживши вуха, можна було розчути в полі «тілі-тілі» — то скрипаль витинав десь попереду. Помітивши, що весілля відстало від нього, він спинявся трохи відсапнути, довго натирав смичка каніфоллю, щоб краще цигикав по струнах, а потім знову рушав, водячи грифом зверху вниз і знизу вверх — це він відбивав сам собі такт. Від того грання ще здалеку сполохувалось дрібне птаство.

Стіл накрили на дворі, під возовнею. На столі красувалися чотири філе, шість курячих фрикасе, теляча тушанина, бараняча печеня, а на самій середині чудесне смажене поросятко, обкладене ковбасами зі щавлевим гарніром. По краях стояла горілка в графинах. Солодкий сидр рясно шумував у пляшках, мало не випираючи затички, а всі склянки були вже вщерть поналивані вином. Жовтавий крем у великих полумисках драглисто тремтів від кожного поштовху стола, на його гладенькій поверхні були виведені витворним візерунком ініціали молодих. Торти й пундики готував кондитер, виписаний спеціально з Івето. У цих краях він тільки ще дебютував, тож не пошкодував праці і на десерт подав власноручно такого фігурного пирога, що всі тільки ахнули. За основу йому правив синій квадратний картон, на якому вивишався цілий храм з портиками, колонадами та гіпсовими статуетками в нішах, обліплених золотими лелітками; на другому ярусі баштою здіймався сам савойський пиріг, оточений дрібнішими укріпленнями з цукату, мигдалю, родзинок та апельсинових часточок; і, нарешті, на верхній площинці — скелі з печива, озера з варення, човники з горіхової шкаралупи і зелений луг, де маленький амур

гойдався на шоколадних орелях, у яких стовпці кінчалися замість кульок живими трояндовими пуп'янками.

Бенкетували до самого вечора. Коли гостям надокучало сидіти, вони виходили погуляти у дворі або пограти в «корок» у stodолі, а потім знову поверталися до столу. Дехто навіть заснув під кінець обіду й захропів. Але за кавою всі ожили; тут завели пісень; чоловіки почали хизуватися силою, носили гирі, пробували підняти на плечі воза, пускали солоні жарти, цілували чужих жінок. Увечері, коли треба було роз'їжджатися, обгородвані вівсом коні ледве влазили між голоблі, брикалися, ставали дибки, рвали упряж, а хазяї лаялися й реготали. Цілу ніч по всіх околишніх дорогах навзаводи мчали в місячному світлі шаленисті повози, підскакуючи на риштаках, перестрибуючи через купи каміння, гальмуючи на узвозах; жінки вихилялися з них і підхоплювали упущені віжки.

Ті, що залишилися в Берто, всю ніч просиділи в кухні за вином. Діти полягали спати під лавками.

Молода упросила батька, щоб їй дали спокій із заведеними весільними жартами. Правда, один із родичів, що торгував морською рибою (він навіть привіз у дарунок пару камбал), спробував був бризкати водою в замкову щілину, але дядько Руо нагодився вчасно і спинив його, заявивши, що такі непристойні речі несумісні з поважним суспільним становищем його зятя. Але родича того не зразу вдалося переконати. В душі він вирішив, що дядько Руо загордів, і ображено відійшов у куток, до чотирьох чи п'яти гостей, які були незадоволені частуванням (їм випадково попалися гірші шматки) і все шушукалися про щось та бажали — хоч не прямо, то манівцями — всякого лиха на хазяїнову голову.

Пані Боварі-мати за цілий день не зронила ні слова. З нею не порадилися ні про туалет молодой, ні про розпорядок бенкету; вона побула трохи на весіллі й поїхала. Чоловік не поїхав з нею, він послав у Сен-Віктор по сигари й курил до самого світу, попиваючи грог із

кіршвасером — напій, невідомий доти в цих краях; це ще більше додало йому загальної пошани.

Шарль зроду не був жартівливим і за вечерею не дуже-то показав себе. На всі дотепи, каламбури, двозначні натяки, якими його частовано, на всі квітки, які йому пришпилювано, він відповідав досить банально.

Зате на ранок його мов підмінили. Можна було подумати, що це він уперше спізнав таємницю кохання; молода ж нічим не виявляла своїх почуттів, годі було про щось догадатись, дивлячись на неї. Навіть найлукавіші гострослови не знали, що казати, і, коли вона проходила повз них, тільки поглядали на неї, напружуючи якомога всю свою тямку. А Шарль не таїв нічого. Він називав Емму своєю жіночкою, казав на неї «ти», у всіх питав, чи вона їм до вподоби, бігав за нею усюди і часто заводив її в садок, і гості бачили з-за дерев, як він на ходу обнімає її за талію і, схилившись до неї, мне головою мереживну оторочку корсажа.

За два дні по весіллі молоді поїхали; Шарля чекали пацієнти, він не міг довше баритися. Дядько Руо дав їм свою бричку й сам провів їх до Вассонвіля. Там він востаннє поцілував доньку, зліз і повернув додому. Пройшовши яку сотню кроків, він зупинився, подивився вслід бричці, що збивала колесами пилюку, і важко зітхнув. Згадав старий своє весілля, свої молодечі роки, першу вагітність своєї дружини. Гай-гай, і він був тоді раденький, в той день, коли віз її до себе з батькового дому, посадивши її за сідлом, і коник трюхикав по білому засніженому полю (діло було під Різдво); вона однією рукою держалася за нього, а в другій тримала кошик; довге мереживо її нормандського чепця маяло на вітрі і часом затуляло рота, і, обертаючись, він щоразу бачив у себе на плечі, близько-близько, рожеве личко, що мовчки всміхалося під золотою бляшкою чепця. Час від часу вона гріла руки в нього за пазухою. Давно те діялось! Це б уже їхньому синові тридцятий рік пішов!.. Він знову озирнувся, та не побачив на шляху нічого. Старий засмутився, як та хата-пустка; в запамороченій хмелем голові до

любих спогадів домішувались похмурі думки, аж йому захотілося зайти у церкву. Але, злякавшись, що це ще дужче завдасть йому жалю, він попрямував просто додому.

Молоде подружжя приїхало до Тоста близько шостої години. Усі сусіди позбігались до вікон подивитись на нову лікаршу.

Стара служниця вийшла назустріч, поздоровила панію, попрохала вибачити, що обід ще не готовий, і запропонувала поки що оглянути господу.

V

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ